

Hay kilsəsinin yürütdüyü çoxşaxəli hərbi-siyasi təməllü (məqsədi, qəyəsi savas və qeyri millətləri qətlə yetirmək, torpaqların işğal etmək) istiqamətlərdən biri də həyasillili hərbi qüvvələr (rəhbər, zabit və sivi olmaqla) yaradılması və bu sahədə fəaliyyət meydanının genişləndirilməsidir.

Bu irticaçı kilsə siyasətinin tarixi hayların Roma-Yunan kilsəsinin və hakimiyyətinin, eləcə də Sasani-er imperiyasının və Ərəb xilafətinin təsiri ilə cənubi-qərbi Asiyada (Kiçik Asiya yarımadası və Cənubi Qafqaz hödüdlərində) geniş fəaliyyətə başladığı XII-XIII əsrlərdə daha da canlanmışdır. İlk növbədə bu siyasət Roma-Bizans imperiyasının tənəzzülü mərhələsini, İran dövlətinin Ərəb xilafətinin təsirinə məruz qaldığı dövrləri əhatə etməkə həyə kilsə hakimiyyətinin qorunub saxlanılmasına xidmət etmişdir. Nəticədə, dünyanın siyasi xəritəsinə diqqət yetirilənə hayların qəbilə-icma formali birliklərinin əsasən qarşı-qarşıya duran dövlətlər sərhədində maskunlaşdığı aydın görünür. Bu baxımdan Anadolu yaylası və Cənubi Qafqaz regionu həy kilsəsi üçün Roma-Yunan kilsəsinin təsirinə ayrılaraq bu impeyia qarşısında götürüldüyü öhdəliyi ("müsləman-türk dünyasına qarşı səngər rolunu oynamaq") yerinə yetirmək baxımından əsas fəaliyyət meydanına çevrilmişdir. Azərbaycan ərazisində Atabəylər və Şirvanşahlar dövlətlərinin güclü mövqeyi həy kilsəsinin siyasətində silahlı döyüşçü dəstələrinin gücləndirilməsi amilini (məqsədini) önləmişdir. Bu məqsədə uyğun olaraq həy qəbilə-tayfa üzvlərinin adı çəkilən diqqətli birliklərinin ərazisi hödüdlərində (Naxçıvanda, Qarabəgində və Şirvanın dağlıq bölgələrində) maskunlaşmasına daha çox diqqət yetirilmiş, həmin dövrlərin ali hakimiyyət qurumları ilə sxi iqtisadi-ticarət əlaqələrinin qurulması da hayların xeyrinə işləmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Bizans imperiyasının süqutunun qarşısının alınması məqsədində (X-XI əsrlərdə) döşmə dövlətlərə sərhəd ərazilərdə (Kiçik Asiya yarımadasının şərqində) 2-ci kateqoriyadan olan orduların hissələrinin yaradılması əsas məsələ olmuşdur. Bu ordunun tərkibində həy əsilli döyüşçülər üstünlük təşkil etmişdir. Bizans kilsəsinin təsiri altında olan həy kilsəsi hakimiyyətinin möhkəmləndirmək və hərbi gücə yiyələnmək üçün silahlı-hərbi birləşmələrinin müxtəlif formalarından istifadə etdiyindən, bu siyasətin yürüdülməsi kilsə nüfuzundan asılı olmuşdur. Müqayisə üçün demək lazımdır ki, X-XII əsrlərdə Roma kilsəsinin müsləman Şərq dünyasına qarşı səlib yürüşlərində həy qəbilə dəstələrinin istifadə olunması dolayısı ilə bu məqsədə xidmət etmişdir. Sonrakı mərhələdə həy kilsəsi Roma kilsəsinin gətirdiyi yolu Cənubi Qafqazda və Asiyada yenidən təkrarlamağa cəhd etmişdir. Bu cəhdlər indi də davam etməkdədir.

Həy kilsəsinin təsiri altında formalaşmış həy döyüşçü dəstələrinin, hərbi-silahlı qurumlarının, quldur-terrorçu şəkəbəsinin məkan-ərazi üzrə maskunlaşma ərazilərində (hayların qəbilə-icma qurumlarının) asılı olmalarıq yaranma mərhələlərini əşadığı kimi qruplaşdırmaq olar.

- həy kilsəsinin (Qriqoriyan Kiliqiya və Ümüəzəzin məbədlərinin) Roma-Bizans kilsəsinin tərkibində olduğu V-X əsrlər dövrü;

- Roma-Bizans kilsəsinin Yaxın və Orta Şərq müsləman-türk dünyasına qarşı I-IV Xaç yürüşlərinin (soyqımlarının) keçirildiyi XI-XIII əsrlər dövrü;

- Roma-Bizans kilsəsinin ayrılaraq həy kilsəsinin monofizik qolunun yaranıldığı VI-X əsrlər dövrü;

- Orta əsrlərin 2-ci mərhələsində müsləman-türk dünyasının iqtisadi-siyasi və hərbi-iqtisadi gücünün artdığı X-XV əsrlər dövrü;

- Anadolu və Cənubi Qafqaz bölgəsində Türkiyə və Azərbaycan qarşı-xarici hərbi-siyasi təcavüzünün və güc

- II Dünya müharibələri və sonrakı beynəlxalq hərbi-millitarist münasibətlərin kəskinləşdiyi ("soyq müharibələri") XX-XXI əsrlər dövrü;

q üçün 1905-1907-ci və 1917-1920-ci illərdə daha da faciəvi olmuşdur. Müsləman-türk dünyasına qarşı həy kilsəsinin hərbi təcavüzü bu sahədə təşki-

sonrakı mərhələdə - orta əsrlərin sonu, erkan kapitalist münasibətlərinin yaranıldığı mərhələdə Osmanlı Türkiyəsinin himayəsində (XV-XVII əsrlərdə),

olunmuşdur. Bəla ki, bu dövrdə qarşısında general-leytnantı B.Q.Mərdətanı (1782-1829) doğulduğu qədim Şuşa şəhərinin, Çanaxçı kəndində

Türk-Azərbaycan xalqına qarşı hayların soyqırım siyasətində hərbi məsələlər...

Bu dövrlərin səciyyəvi, əsas məqsədi olmayan və yudurulmuş "Böyük Ermənistan dövləti" üçün qonşu ölkələrin ərazisinə davamlı şəkildə iri güc dövlətləri tərəfindən yerləşdirilmiş həy icma üzvləri hesabına silahlı-hərbi qruplaşdırılmasını yaradılması olmuşdur.

Arxaladıqları dövlətlərin hərbi-sənaye bazasında təsiredici mövqə qazanmaq və onun daxilində fəaliyyət göstərən geniş hərbi şəkəbəsinin yaradılmasına nail olmaq qeyd edilən dövrlərdə həy kilsəsi qarşısında hallı zaruri olan əvəci məsələ olmuşdur. Bu istiqamətdə həy kilsəsinin əlaqələndirici və təşkilatçı mərkəz kimi çıxış etməsi təsadüfi deyil.

Çünki orta əsrlərdə Avropa ölkələrinin hərbi-siyasi qurumlarının və iqtisadi münasibətlərinin yaradılmasında "xeyir-dua" ni Roma katolik kilsəsi verirdisə (indi olduğu kimi), Cənubi Qafqazda həy qəbilə-icma birliklərinin qorunub saxlanılması, beynəlxalq əlamə inteqrasiyası etməsi nəminə hərbi-silahlı quldur birləşmələrinin yaradılmasında həy kilsəsi də eyni təsir gücünə malikdir (bütün dövrlərdə olduğu kimi).

Tarixi dövrlərin zaruri şəraiti artıq haylar tərəfindən əsrlərcə vaxtında qiymətləndirilməsi üçün-müsləman dünyasını zoran və məcburən onlara əks cəhdə vurmuşğa məhkum edilmişdir. İctimai-siyasi quruluşdan asılı olmayaraq həy kilsəsinin qiymətinə uyğun (Osmanlı Türkiyəsi dövründə də, Türkiyə Cumhuriyyəti zamanında da, Azərbaycanda erkan və son orta əsrlər dövrü mərhələsində da, qar Rusiyası və 1920-1991-ci illər ərzində və sonralar da) həmişə eyni məqsədi hərbi-siyasi qüvvələr ("səffərlərinin" qoyduğu yolla gedən nəsililər") meydana da olmuşlar.

Bu qüvvələrin yazdığı qanlı səhifələrin məzmunu Azərbaycan dövləti və xal-

latlanma mərhələlərini özündə birləşdirir. Mərhələlər güc dövlətlərinin mövqeyini düzgün qiymətləndirməklə bərabər həmin dövlətlərin tələbi əsasında hərbi-siyasi şəkəbəsinin formalaşmasında fəadə olmuşdur.

Nümunə kimi 961-ci ildə Aralıq dənizinin şərqindəki Krit adasında (hayların əski qəbilə məğaraları bu adada yerləşmişdir, tarixi ocaqları Aralıq dənizinin adaları olmuşdur) Xandak şəhərində yunan ordu birləşmələri tərəfindən 40 minə qədər müsləmanı qətlə yetirilməsi faktını göstərmək olar.

Həmin şəhərin dinc və gənəhsiz əhalisini qiylindən keçirən şəhər hakim Nikifor Fokiyə yardım göstərən hay quldurları bu xidmətlərinə görə sonradan xüsusi silahlı dəstələr kimi yunan ordusunun tərkibində döyüşməyə təminat almışlar. Və yaxud, 1097-ci ildə Avropanın soyğunçuluğu və quldur dövlətlərinin birləşmiş silahlı əzgin dəstələri Roma kilsəsi və papası IV Urbanın (1042-1099) başçılığı ilə (Bizans imperatoru I Aleksiy Komninin (1056-1118) xahişi ilə) müsləman-türk dünyasına qarşı qanlı qırğınlar törətdikdə, Kiçik Asiyadan da keçməklə soyqırım-səlib yürüşünü həyata keçirdikdə onları məhbərihanlığa və qonaqpərvərliklə qarşılayan hay qəbilə-icma üzvləri öz qüvvələrinin (silahlı qrupları halında siləbiçilər tərəfindən vurulmuşğa) bu yolda quldurlara birləşdirmişlər. Onların bu xidməli nəzərə alınmaqla sonrakı mərhələdə Bizans dövlətinin hərbi-silahlı qüvvələrinin tərkibində həy əsilli döyüşçülərə daha çox yer ayrılması və yuxarıda qeyd edilən məqsədə çatmaq üçün həy kilsəsi bu imkandan da bacarıqla istifadə edə bilmişdir.

Orta əsrlərdə həy silahlı-quldur-muzdlu dəstələri Roma-Bizans ordusu tərkibində çıxış etmişlər, 1806-1812-ci, 1877-1878-ci, 1826-1828-ci illərdə Rusiyanın Türkiyə və İran dövlətləri ilə aparıldığı müharibələrdə hay quldurlarının silahlı-hərbi birləşmələrinin tərkibində ruslar tərəfindən istifadə edilmişdir. XVII-XVIII əsrlərdə həy kilsəsinin əsas məqsədi rus ordusunda döyüşən hayların zabit və rəhbər heyətində yerləşdirilməsinə nail olmaqdan ibarət idi. Təsəffüf deyil ki, rus çarları I. Pyotrun (1672-1725), I. Pavelin (1754-1801), I. Aleksandrın (1777-1825) dövründə həy kilsəsi bu imkanlardan daha çox yararlanmışdır. I. Pyotrun 1696-1700-ci illərdə Qafqazda və Krımda Osmanlı Türkiyəsinə qarşı, 1710-1713-cü illərdə rus-türk müharibələrində, 1722-1723-cü illərdə Xəzər dənizi ərazilərə hərbi-keşiyatı xarakterli yürüşlərdə həyəsillilərdən müxtəlif məqsədlər üçün istifadə

çar Rusiyasının hərbi-siyasi qüvvəsinin artdığı XVIII-XIX əsrlərdə iş Rusiya dövlətinin "qoynunda" məqsədlərini reallaşdırmışlar. Çar Rusiyasının sərhədlərini genişləndirmək siyasətinə yardımçı olan həy kilsəsinin I. Pyotrla gizli yazışmaları (1713-1720-ci illər ərzində) ilk növbədə Cənubi Qafqazda hayların yerləşdirilməsi və Osmanlı Türkiyəsinə və Səfəvilər dövlətinə qarşı mübarizədə silahlı-quldur hay qüvvələrinin müstəşəkkil halda işi-raq etmələri üçün maddi-təminatın və himayədarlığın göstərilməsi istiqamətində qarşılıqlı razılaşmağa nail olmuşdur. Çünki, Qafqaz cəbhəsi Rusiyanın strateji maraqları baxımından hərbi əməliyyatların keçirilməsi üçün rus ordusunda o qədər də əlverişli deyildi, hərbi-keşiyat əməliyyatlarının aparılmasına ehtibarli yerli qüvvə kimi (həm də xayanatkar dəstə kimi) haylardan istifadə etmək çar Rusiyasının hakim-hərbi dairəsinin maraqlarına tamamilə uyğun idi.

1806-1812-ci, 1877-1878-ci, 1826-1828-ci illərdə Rusiyanın Türkiyə və İran dövlətləri ilə aparıldığı müharibələrdə hay quldurlarının silahlı-hərbi birləşmələrinin tərkibində ruslar tərəfindən istifadə edilmişdir. XVII-XVIII əsrlərdə həy kilsəsinin əsas məqsədi rus ordusunda döyüşən hayların zabit və rəhbər heyətində yerləşdirilməsinə nail olmaqdan ibarət idi. Təsəffüf deyil ki, rus çarları I. Pyotrun (1672-1725), I. Pavelin (1754-1801), I. Aleksandrın (1777-1825) dövründə həy kilsəsi bu imkanlardan daha çox yararlanmışdır. I. Pyotrun 1696-1700-ci illərdə Qafqazda və Krımda Osmanlı Türkiyəsinə qarşı, 1710-1713-cü illərdə rus-türk müharibələrində, 1722-1723-cü illərdə Xəzər dənizi ərazilərə hərbi-keşiyatı xarakterli yürüşlərdə həyəsillilərdən müxtəlif məqsədlər üçün istifadə

mehtər ailəsindən çıxdığına baxmayaraq imperatorun şəxsi fərmanı ilə knyaz tituluна yiyələnmə, hərbi qulluğa keçmə və bu ali himayəsinin müqabilində 1816-cı ildə Qarabağ xanlığına qarşı hərbi yürüşlərdə rus qoşununa başçılıq etmiş, eləcə də, Şəki, Şirvan xanlıqlarının Rusiyaya ilhaq edilməsində mühüm rol oynamışdır.

Həyəsillilərin rus ordusu sıralarında geniş yer tutmasına səbəb olan bir əmir də 1832-ci ildə Risiyada "Fəxri vətəndaşlığın verilməsinə dair" fərmanın imzalanması olmuşdur ki, nəticədə qeyri-dvoryan ailələrindən çıxarılan dövlət və hərbi qulluğa qəbul edilməsi imkan yaratmışdır. Yəni da haylar bu sahədə nə keçərək Umumrusiya göstəriciləri sırasında 0,82% üstünlük qazanmışlar. Hənsi ki, bu müddətdə, eləcə də, 1920-ci ildə müsləman-türk əsillilərin qarşısında qulluğuna imkan verilməmişdir.

Bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, qar Rusiyanın ordusunun yüksək çivli heyəti zabitləri və rəhbər heyətləri (generalı) olmuş F.I. Axverdiyev (1773-1820) - 19-cu Qafqaz piyada diviziyasının komandanı, Manuk bəy Mirzoyan (1769-1817) - Osmanlı imperiyasının maliyyə naziri, Rusiya imperiyasının Şərq dövlətləri üzrə diplomatı, B.O. Beybutyan (1791-1858), M. Arutyun (1797-1855) - XIX əsrin 40-cü illərində Dərbənd şəhərinin general-qubernatoru, Xəzər yarımadanasının ordu komandanı... hərbiçilər ilk döyüşlərində Qafqaz bölgəsində aparılmış, türk-müsləman cəbhəsinə qarşı ruslarla çiyinçiyinə vuruşmuşlar. Baxmayaraq ki, bu hayların əksəriyyəti Cənubi Qafqazda (Tiflisdə, Batumidə), Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində və ya ona yaxın ərazilərdə (Şəmkir və Şəki əyalətlərində) anadan olmuşlar.

(Ardı 11-ci səh.)

(Əvvəl 10-cu səh.)

Hətta, Ovanes Lazaryan (1820-1879) Qarabağ xanı Mehdiqulu xan Cavanşirin (1775-1845) işlər müdiri olmuşdur ki, rus qoşunlarının tərkibində Azərbaycan xanlıqlarının məhvində düşməne bələdçilik etmişdir.

Tarixi mərhələlər və dövrü əvəzləmələr hay kilsəsinin ümumi məqsədi naminə hərbi qüvvələrdən istifadənin zəruriliyi XX əsrin əvvəllərində və sonunda da onlar tərəfindən nəzərə alınmışdır. Çar Ruciyası ordusunda yuvalanmış haylar "güclüdən güc pay almaq" hərbi taktikasını seçərək əsas qüvvələrini müsəlman-türk dünyasına, xüsusilə Azərbaycan dövlətinə və xalqına qarşı yönəltməklə bu mübarizədə iki cəbhə üzrə hərəkət (çixış) etmişlər:

-peşəkar, çevik ordu birləşmələri tərkibində (çar Rusiyasının XVII-XIX əsrlər ərzində qonşu dövlətlərlə, xüsusilə Osmanlı Türkiyəsi və İranla apardığı müharibələrdə iştirak etməklə hərbi bilik, bacarıq və döyüş qabiliyyətinə yiyələnmiş hayesilli hərbi heyət qismində);

Bu sahə üzrə üstünlük həmin dövrdə -1918-ci ildə Birləşmiş Dövlətlərin Ali Komissarlığı tərəfindən Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarının haylara verilməsi ilə bağlı ısrarlı cəhdlər, hətta silahlı birləşmiş qüvvələrin həmin sərhədə yerləşdirilməsi təkilfinin irəli sürülməsində özünü aydın göstərmişdir.

- məhəlli silahlı quldur dəstələrinin tərkibində (A.Ozanyanın irticaçı hərbi yürüşlərindən ruhlanaraq başqa könüllülərin, xüsusilə A.Xatıyanın silahlı qüvvələri, S.Amazaspin dəstələri, A.Sudjyanın və M.Lopoyanın quldur birləşmələri və bu kimi çoxsaylı silahlılar qrupu);

Tarixdən məlum olduğu kimi, çar Rusiyası dövründə və Sovet hakimiyyəti illərində hayesilli hərbiçilərin mövqeyi həmişə yüksək olmuşdur. 1920-ci ildən 1991-ci ilədək SSRİ hərbi güc strukturlarında yerləşdirilmiş hay heyəti öz sələflərinin və hay kilsəsinin məram və məqsədlərinin daşıyıcıları olmaqla, həm də keçən əsrin 80-90-cı illərin hay nəslinə ötürücülər kimi çıxış etmişdir.

Təsədüfi deyil ki, Sovet Ordusunun rəhbər heyətinə üzv olmuş xəyanətkar İ.X.Baqramyan hələ yeniyetmə olarkən (17-18 yaşlı) 1915-ci ildə Cənubi Azərbaycanın Xorasan şəhərində "XX əsrdə hay quldurlarının xaç atası olmuş" A.Ozanyanla görüşdə onun əlindən öpmüş, onun ideyalarının daşıyıcısı olduğuna söz vermişdir. Şimali Qafqazda, Vladiqafqaz şəhərində (Şimali Osetiyanın paytaxtı) A.Ozanyanın "xalq qəhrəmanı" kimi təbliğatçısı rolunda müntəzəm çıxış edən kütləvi nəşr orqanı kimi "Terek" qəzetinin 1915-1916-cı illərdə məsul katibi olan S.M.Kirov 1923-1932-ci illərdə Azərbaycana rəhbərlik etmişdir.

1917-ci ilin I yarısında Rusiyada Müvəqqəti Hökumət başçısı və Hərbi nazir A.F.Kerenski (1881-1970) (o, 1912-ci ildə vəkil kimi "Daşnakstyun" terrorçularının müdafiəçisi kimi məhkəmədə çıxış etmişdir) çar Rusiyasından qalma hayesilli generalların, Petroqrada və Tiflis haylarının hərbi-terrorçu təşkilat üzvlərinin (L.T.Tiqranyanın, Y.X.Zavriyanın, N.A.Məlik-Parsadanyanın və başqalarının) təqdimatı və təkidi ilə quldur Y.G.Baqratuni (1879-1943) hay atıcı batalyonlarının alayda birləşdirilməsi əsasında yaradılmış diviziyaya hər bərbəy təyin olmaqla 1917-1920-ci illərdə Azərbaycanın şimalında həyata keçirilmiş soyqırımın təşkilatçısı olmuşdur.

Gənc Sovet Rusiyası Qafqazda hay hərbi birləşmələrinin silah-sursat, hərbi-zirehli texnika və ərzaq-tibb avadanlığı ilə təmin etməyi də unutmamışdır.

Azərbaycan dövlətçiliyinin ərazi bütövlüyünə qarşı təcavüzkarlıq və Azərbaycan xalqına qarşı soyqırım siyasətini davamlı olaraq həyata keçirən hay kilsəsi və onun silahlı-hərbi birləşmələrinin (bütün dövrlərdə hay əsilli silahlı - quldur və rəhbər zabit, əsgər-döyüşçü heyətinin) nəsillərarası pozulmaz əlaqəsi (sələflər-xələflər arası) aşağıdakı istiqamətlərdə yaşamaqdadır:

- çar Rusiyası dövründə azərbaycanlıların hərbi xidmətə çağırılmaması barədə ali fərmanın qəbul edilməsi;

- Sovet hakimiyyəti illərində azərbaycanlıların hərbi-sənaye kompleksində, rəhbər heyət və strateji istiqamətli

hərbi hissələrdə xidmət sıralarında olmasına imkan verilməməsi;

- 1905-1907 ci, 1914-1918-ci illərdə çar Rusiyasının apardığı müharibələrdə Qafqaz cəbhəsinin ordu komandanlığının və zabit-əsgər heyətinin hayesillilərdən təşkil edilməsi;

- hay silahlı birləşmələrinin maddi təchizatında beynəlxalq maliyyə-hərbi yardımının təşkil edilməsi;

- Rusiya və Böyük Britaniya dövlətlərinin hərbi qüvvələrinin birləşmiş yardımını hay mənşəli ordu qruplarına yönləndirilməsi;

Göründüyü kimi, başda hay kilsəsi olmaqla mənfur və xəyanətkar "qonşularımızın" əsrlər boyu qonşu dövlətlərə və xalqlara qarşı yönəlmiş siyasətində xeyirxah münasibətlərin yer almasına heç bir halda ümidin olması nəzərə çarpmayır.

Qismət YUNUSOĞLU
Bakı Dövlət Universitetinin müəllimi